

DE TAALGESCHIEDENIS VAN HET OOSTEN

Een vijftig jaar geleden, toen de begrippen Fries, Frankisch en Sassisch nog niet op drift waren geraakt, mochten de dialecten in onze oostelijke provincies nog ronduit en zonder reserve Sassisch heten. Tegenwoordig moet men heel lang wikken en wegen voor men een taalverschijnsel Sassisch durft noemen. Een dialectgeograaf van heden zal niet gemakkelijk meer van Sassische dialecten in Groningen, Drente, Overijssel en Gelderland spreken, laat staan dat hij deze provincies in hun geheel als Sassisch en de bewoners ervan als Sassen zou bestempelen. Dat wil niet zeggen dat de term Sassisch wetenschappelijk minder bruikbaar is geworden, maar eer het tegendeel: het begrip Sassisch heeft een veel scherper belijnde inhoud gekregen dan vroeger. Men weet door een kritischer onderzoek van de oude geschiedbronnen, maar vooral door de archeologie, tegenwoordig veel meer van de historische Sassen af en kan daardoor hun naam minder gemakkelijk misbruiken ¹⁾.

De taalgeschiedenis onderscheidt tegenwoordig in het oosten, afgezien van plaatselijk beperkte taalverschijnselen en gevoelswoorden die geen cultuurhistorische achtergrond hebben en daardoor niet te dateren zijn, vijf taallagen. De eerste is de taal van de oudste germaanse bewoners van deze streken. Hierin kunnen elementen uit de taal van de prae-germaanse bevolking zijn opgenomen, maar de taalwetenschap is er nog niet in geslaagd om deze met zekerheid te onderscheiden en daarom worden zij voorlopig ook nog tot de eerste germaanse laag gerekend. De mogelijkheid bestaat dat men later voor deze eerste laag nog een vroegere zal kunnen aanwijzen.

De tweede taallaag is die van de eerste ingweonisering. Men vindt sporen van deze eerste ingweonisering in de volkstaal van het hele Nederlandse gebied benoorden de grote rivieren, alsmede op de Zeeuwse eilanden. De historische

¹⁾ Schönfeld heeft het in N.Tg. 39, 110 nog eens voor het gebruik van de term Sassisch in traditionele zin opgenomen. Naar ik meen ten onrechte. Zie het antwoord van Slicher van Bath in *Bijdr. Dial. Comm.* 10, 37.

achtergrond van deze eerste ingweonisering is nog weinig duidelijk. Ik heb de gedachte geopperd dat de Chaukische machtsuitbreiding in de eerste eeuwen van onze jaartelling deze taalvernieuwing heeft meegebracht (*Ts.* 65, 266 vgg.) en dat we deze eerste ingweonse laag dus de Chaukische zouden mogen noemen.

De derde taallaag is die van de frankisering. De eerste maal dat ik de aandacht heb gevestigd op een expansie van het Rijn-Maas-gebied uit langs de IJsel omhoog tot in zuidwestelijk Drente was in 1936 (*Hand. Top. Dial.* 10, 140 vgg.). Ik noemde deze uit het zuiden komende taalvernieuwing, die als een wig het ingweonse gebied in het oosten van Nederland binnendringt, aanvankelijk nog niet Frankisch, maar heb dit wel gedaan in een volgende studie van 1937 (*Ts.* 56, 243 vgg.). Ik heb toen ook deze Frankische taalexpansie enigszins trachten te dateren, nl. omstreeks 1000, maar kon dit enkel met taalkundige middelen doen, omdat historische argumenten mij nog ontbraken. In 1943 was ik al zover gekomen dat ik de frankisering van het oosten in verband bracht met de vermoedelijke organisatie van het karolingische grootgrondbezit in deze streken en de daarvan uitgaande invloed op de vernieuwing van de landbouwtechniek (*N. Tg.* 37, 10). Van de speciale studie over dit onderwerp die ik mij toen had voorgenomen, is echter niets gekomen, voornamelijk door de moeilijkheden die het voor een niet-historicus meebrengt om over een dergelijk speciaal-mediëvistisch onderwerp het nodige materiaal bijeen te brengen. Ik ben niet verder gekomen dan een studie over het „taallandschap” van oostelijk Nederland, zoals dat voornamelijk bepaald wordt door IJsel, Zwarte-water en hun zijrivieren. De zuid-noord-beweging, de „Frankische stroom”, volgt de IJsel stroomafwaarts en vervolgens van west naar oost de zijrivieren stroomopwaarts. Als de gemiddelde grens van de west-oost-beweging wees ik de Dinkel aan (*Overijssel, Jaarboek voor Cultuur en Historie* 1947, 40 vgg.).

De vierde taallaag kan men tot op zekere hoogte die van de tweede ingweonisering noemen. Ik heb over deze tweede ingweonisering het eerst geschreven in 1939 (*Ts.* 58, 222 vgg.), maar er toen niet de juiste verklaring en datering

voor gegeven. Ik was er toen nl. nog niet in geslaagd de tweede ingweonisering, die onze vierde taallaag vormt, expansiologisch en chronologisch behoorlijk te scheiden van de frankisering, die onze derde taallaag vormt. Pas in het hierboven al genoemde opstel in *Overijssel, Jaarboek voor Cultuur en Historie* 1947, heb ik uitdrukkelijk tegenover de „Frankische stroom uit het zuiden” een „Westfaalse stroom uit het oosten, met Berkel, Schipbeek en Vecht mee” gesteld. De chronologie van deze uit het oosten komende taalvernieuwing, die verantwoordelijk gesteld moet worden voor de vanouds als „Sassisch” herkende taalelementen in onze oostelijke provincies, heb ik toen nog in het midden gelaten, al heb ik wel geconstateerd dat sommige uit het oosten komende vernieuwingen jonger moesten zijn dan de Frankische zuid-noord-beweging, omdat zij deze kennelijk hadden doorbroken. Het schijnt mij nu dat ik wat al te gereserveerd ben geweest en dat wij gerust de hele Westfaalse invloed als de jongere, vierde taallaag kunnen stellen tegenover de derde taallaag van de Frankische invloed. Wat de absolute chronologie betreft, kunnen we voorlopig alleen maar dit zeggen, dat de oost-west-beweging vóór 1600 plaats moet hebben gevonden. Immers na 1600 begint de west-oost-beweging van de Hollandse expansie, die Kloeke met zoveel overtuigingskracht in het licht heeft gesteld.

De vijfde taallaag in de oostelijke provincies is dus die van de Hollandse expansie, van de op de middeleeuwse westfalisering volgende 17de-eeuwse hollandisering. De invloed van het moderne algemene Nederlands door kerk en school, krant en radio ligt in het verlengde van deze Hollandse expansie. In de 17de en 18de eeuw kan men het beste spreken van Hollandse, met name Amsterdamse, expansie, in de 19de en 20ste daarentegen van invloed der algemene Nederlandse cultuurtaal.

Dit is het schema waartoe een taalhistoricus die op dialect-geografische grondslag werkt met zijn eigen hulpmiddelen kan geraken. Om dit schema tot een levend stuk geschiedenis te maken behoeft hij echter de medewerking van de vak-historicus. Nu heeft deze medewerking tot voor kort niet veel

te betekenen gehad. Er bleef de taalkundige niet veel anders over dan zelf, als dilettant, maar wat te gaan grasduinen in het historische materiaal. Maar dit is alles veranderd sedert het optreden van de historicus B. H. Slicher van Bath, die in 1944 promoveerde op een tweedelige studie *Mensch en Land in de Middeleeuwen, bijdrage tot de geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland* en in 1949 in het eerste deel van de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* een beknopte, maar voortreffelijke samenvatting van zijn inzichten gaf in het hoofdstuk *Het oostelijk deel van Noord-Nederland van de vijfde tot de tiende eeuw*. Slicher van Bath is de man, althans een van de mannen, op wie de dialectgeografie heeft zitten wachten. Hij bouwt de historische achtergrond op die het schema van de taalgeschiedenis kan vullen en aanvullen.

De historische achtergrond van de beide eerste taallagen is intussen ook na het onderzoek van Slicher van Bath nog niet zo heel veel duidelijker geworden. Mijn Chaukische hypothese, die geïnspireerd was door de studies van de Duitser R. H. Carsten, blijft nog wachten op toetsing van de zijde der Nederlandse historici. Het heeft mij echter al vast verheugd dat Slicher van Bath met grote nadruk de herkomst van de Salische Franken uit Salland bestrijdt. Voor de dialectgeografisch denkende taalkundige is een dergelijke herkomst altijd een onmogelijkheid geweest, aangezien Salland behoort tot het geïngweoniseerde gebied en het ondenkbaar is dat een stam die een niet geïngweoniseerd dialect als het Frankisch heeft gesproken, afkomstig zou zijn geweest uit een geïngweoniseerd land. Op zijn best zou een Frankische stam op doortocht — van het zuiden naar het zuiden — korte tijd in Salland kunnen hebben gewoond, zoals wellicht sommige groepen Sassen op doortocht van hun stamland naar Brittannië korte tijd in het Fries-Groningse terpengebied kunnen hebben vertoefd. Maar ook dit is een gedachte waar maar weinig voor te zeggen valt: immers waarom zouden uit het zuiden gekomen Franken, op weg naar nieuwe woonplaatsen aan de rand of nog liever binnen de grenzen van het Romeinse rijk, juist een zo noordelijk, afgelegen en weinig aantrekkelijk

oord als Salland als pleisterplaats uitkiezen? Slicher van Bath ontleemt aan de Sallandse hypothese de laatste grond, daarmee de twijfel van de taalhistoricus in ieder opzicht bevestigend: „De Salische Franken hadden hun naam te danken aan hun woonplaats in de nabijheid van de Oude IJsel bij Wezel, zeker niet aan het Overijsselse Salland, dat voor een zeer groot deel door de drassigheid der gronden onbewoonbaar moet zijn geweest” (*Alg. Gesch. d. Ned.* 1, 409). Op het laatste gedeelte van deze zin komt het voor mij aan, het eerste bevat een hypothese die naast andere hypothesen gesteld kan worden en waar ik voorlopig nog geen oordeel over wil uitspreken. Salland heeft vanouds maar aan een schaarse bevolking woonplaats kunnen bieden en die is stellig in de eerste eeuwen van onze jaartelling geïngweoniseerd geweest. Als herkomst- en zelfs als doortochtgebied van de Salische Franken komt het niet in aanmerking.

Veel meer nieuws kan Slicher van Bath ons echter vertellen over de frankisering die de derde — en, kunnen we gerust zeggen, dominerende — taallaag in de dialecten der oostelijke provincies heeft achtergelaten. De ingweonismen die tot de tweede taallaag gerekend kunnen worden liggen met name in Overijssel en Gelderland niet opgescheept, maar moeten moeizaam bijeengezocht worden. Men kan als zodanig noemen *bolle* (stier), *drempel* of *drumpel*, *baken*, *klaver*, *vake* en, in afwachting van nader onderzoek, de „terreinwoorden” die ik *Ts.* 65, 277-8 heb opgesomd (waarbij ik nu nog *stroet* zou willen voegen, zie *N.G.N.* 7, 16 en Ter Laan i.v. *stroute*). De *-muiden-*toponiemen aan de monding van IJsel en Zwartewater liggen in een gebied waar vroege vestiging niet wel denkbaar is en waar Slicher van Bath sporen van Fries-Hollandse kolonisatie, die zeker niet voor de 11de eeuw gedateerd kan worden, heeft menen te vinden (*Mensch en Land* 2, 90 vgg.). Dit ingweonisme kan dus waarschijnlijk veiliger worden toegeschreven aan secundaire import uit de westelijke provincies, die langer en zuiverder ingweoons zijn gebleven dan de oostelijke en later en oppervlakkiger dan deze gefrankiseerd. De frankisering van het oosten moet vroeg en intensief zijn geweest. Een van de meest sprekende taalkaarten om dit

aan te tonen is die van de objectsvorm van het pron. pers. 2 sg., die in zuid-westelijk Drente, Overijssel behalve de kop en Gelderland behalve de westelijke Veluwe zijn *j* heeft verloren (type *oe*) en dus Frankisch of althans gefrankiseerd moet heten, terwijl in het hele overige gebied ten noorden van de grote rivieren, ja zelfs in Zeeland en Westvlaanderen de ingweoonse vorm *mèt j* (type *joe, jou*) zich heeft weten te handhaven (zie *Ts.* 56, 250 en 65, 9). Grote overeenkomst met dit oostelijk *oe*-gebied vertoont dat van de Frankische vorm *bes* tegenover het ingweoonse *bei* (zie het kaartje *Zschr. f. Maf.* 15, 69). De oostgrens zowel van *oe* als van *bes* ligt ongeveer bij de Dinkel en valt samen met tal van andere belangrijke isoglossen (zie *Overijssel, Jaarboek voor Cultuur en Historie*, 1947, 45). Een andere, kennelijk met de frankisering uit het zuiden opgedrongen vorm als *wrat* (zie het kaartje *Ts.* 56, 260) heeft een oostgrens die wat westelijker loopt en de oostelijkste strook van Twente en de Gelderse Achterhoek buitensluit. Tussen beide oostgrenzen in ligt die van de Frankische vormen *ons* en *gans* tegenover de ingweoonse *oes* en *goos* van het aangrenzende Nederduitse gebied (zie *Ts.* 58, 221). Ook in het ingweoonse relictgebied langs de Noordzeekust vindt men nog talrijke sporen van *oes* en *goos* (of *uus, uis* en *goes*). De frankisering van onze oostelijke provincies, gemiddeld zich uitstrekkend tot aan de tegenwoordige staatsgrens, blijkt dus ook op dit punt veel intensiever geweest dan in de westelijke provincies enerzijds en Westfalen anderzijds. De oostgrens van de frankische verschijnselen behoeft overigens niet steeds het resultaat te zijn van een west-oost-beweging alleen (van de IJssel uit), maar kan ook gevormd zijn door een hierop gevolgde oost-west-beweging (van Westfalen uit). Toch blijven de isoglossen in de buurt van de staatsgrens een opmerkelijk verschijnsel. Onze oostelijke staatsgrens is namelijk in grote lijnen gelijk aan die van het oude bisdom Utrecht en het is weer Slicher van Bath die ons met nadruk wijst op de samenhang die er bestaat tussen de vorming van het bisdom Utrecht en de Frankische cultuurinvloed in de karolingische en post-karolingische tijd.

„De grote betekenis van het Utrechtse bisdom voor de ver-

breiding van de zuidelijke en westelijke cultuur blijkt uit het feit, dat bisdomsgrens en cultuurgrens vrijwel samen-vallen" (*Alg. Gesch. d. Ned.* 1, 416). Ook de meer oostelijke bisdommen Munster en Osnabrück zijn natuurlijk gefrankiseerd, maar de frankische taallaag is hier veel dunner gebleven dan in het bisdom Utrecht. Dat de oostelijke helft daarvan, het „Oversticht", intensiever gefrankiseerd is dan de westelijke helft, vindt zijn verklaring hierin, dat het eerste gebied voor de karolingen en hun politieke erfgenamen het meest voor de hand liggende en waarschijnlijk ook economisch aantrekkelijkste, expansieterrein is geweest.

Slicher van Bath heeft betoogd dat de hele organisatie van het grootgrondbezit in het oosten, van Frankische oorsprong is. Deze agrarische vernieuwing ging hand in hand met de geestelijke vernieuwing en organisatievormen die de kerstening bracht. Door het combineren van verschillende methoden van onderzoek is de schrijver er in geslaagd een vrij gedetailleerd beeld van de Frankisch-Christelijke invloed te ontwerpen: „Indien men alle gegevens samenvat, ziet men hoe deze invloed van het zuiden uit zeer intensief geweest is in de IJselstreek, tot in de nabijheid van Zwolle. Het is een gebied, dat als een smalle strook van Ierte over Vorden tot Hummelo evenwijdig langs de rivier gelegen is. Vanaf laatstgenoemde plaats is de Oude IJsel de grens. Vangarmen strekken zich langs de vele Oostwaarts stromende riviertjes uit: langs de Slingebeek in de richting Aalten, langs de Berkel naar Lochem en verder naar Diepenheim, vanuit Deventer langs de Schipbeek naar het Oosten, naar Oldenzaal, waar zich een zeer oude Christelijke kerk bevond, en naar de Lutte, waar bezittingen van het sterk onder Karolingische invloed staande klooster te Werden gelegen waren. Van Windesheim ging een weg langs de Vecht over Dalfsen naar Koevorden, waar aansluiting bestond met de Hondsrug-weg De plaats Groningen, tot Drente behorend, kwam onder de bisschop van Utrecht. Deze had hierdoor het eindpunt van de weg over de Hondsrug in handen" (*Alg. Gesch. d. Ned.* 1, 414-5). Het is niet moeilijk alles wat Slicher van Bath gevonden heeft met taalkaarten te illustreren. Dat bijvoorbeeld de

noordelijkste punt van de frankisering Groningen is geweest kan men duidelijk aflezen van de kaart der diminutiefsuffixen (zie *Zschr. f. Maf.* 15, 71). Ongeveer op de provinciegrens van Groningen en Drente ligt namelijk de grens tussen het ingweoonse systeem *-pke, -tje, -kje* en het systeem *-pien, -tien, -kien*, dat naar ik onlangs heb trachten aan te tonen, het resultaat is geweest van een typisch-Frankische mouillering, waarvan de oorsprong te zoeken is in de merovingische of vroeg-karolingische tijd (*Taalnatuur en taalcultuur* 19 vgg.). De grens van dit Frankische mouilleringverschijnsel, dat al wel omstreeks 1000 de Drentse noordpunt kan hebben bereikt, valt dus samen met de bisdomsgrens tussen Utrecht en Munster. Het systeem van de diminutiefsuffixen staat als mouilleringverschijnsel niet op zichzelf. Het prefix *e-* bij verleden deelwoorden, dat zijn ontstaan te danken heeft aan dezelfde oude Frankische mouillering, reikt ook tot in Drente, zij het niet helemaal tot aan de noordpunt. Dit prefix *e-* is in het bijzonder interessant omdat het ook in Twente en de Gelderse Achterhoek zijn karakteristieke Frankische verbredingsgebied heeft bewaard, dat bij de diminutiefsuffixen door latere taalbewegingen enigszins verstoord is. Een gecombineerde kaart van het *-pien, -tien, -kien*-systeem en het *e-*prefix, die dus geacht kan worden het verbredingsgebied voor te stellen van de oude Frankische mouillering in zijn grootste omvang toont zowel in het noorden als in het oosten de oude grenzen van het bisdom Utrecht en suggereert onmiskenbaar de weg van de Frankische invloed langs IJssel, Vecht en zijrivieren.

De nieuwe organisatie van het grootgrondbezit als gevolg van de frankisering heeft zijn weerslag gevonden in de vernieuwing van de landbouwtechniek en de agrarische terminologie. Het verbredingsgebied van het woord *enk* of *eng* als benaming van bouwland kunnen we na het onderzoek van Slicher van Bath als typisch-Frankisch karakteriseren. De grens is weliswaar niet die van het bisdom Utrecht maar komt ongeveer overeen met die van de meest intensieve Frankische invloed in de IJsselstreek. Moerman, die de *enken* in kaart heeft gebracht, spreekt van een lijn Zwolle-

Raalte-Holtten-Geesteren-Winterswijk. Vergelijk hiermee de lijn die Slicher van Bath opgeeft van de nabijheid van Zwolle naar de oude IJsel, met „vangarmen” naar Aalten, Lochem en Diepenheim. De westelijke grens van het *enk*-gebied kan men wellicht benaderen met een lijn Muiden-Utrecht-Gorkum (zie *N.G.N.* 7, 37). Men krijgt dan een frankiseringsgebied dat behalve de IJselstreek de Betuwe, de Veluwe en westelijk Utrecht heeft omvat. Behalve *enk* kan als agrarisch woord *klever* genoemd worden, de Frankische vorm die van het zuiden uit met de frankisering het ingweoonse *klaver*-gebied is binnengedrongen. De oostgrens van het *klever*-gebied is vrijwel hetzelfde als die van het *enk*-gebied, met dien verstande dat *klever* de noordelijke top Zwolle nog juist niet heeft bereikt (zie *Taalatlas* 2, 5). De westelijke grens van het *klever*-gebied loopt ongeveer van Muiden over Dordrecht naar Breda (dus niet zo heel veel anders dan de veronderstelde westgrens van het *enk*-gebied), maar vertoont bij de grote rivieren een sterke uitstulping in westelijke richting. Een ander landbouwwoord is *repel* (stalpaal), belangwekkend omdat het een vernieuwing van de stalinrichting onder Frankische invloed suggereert. Misschien dat de historici nog eens precies kunnen vaststellen hoe oud het gebruik van de stalmest in onze oostelijke provincies is. In afwachting daarvan ben ik geneigd te veronderstellen dat vóór de frankisering de stalinrichting er ongeveer geweest is als in het ingweoonse relictgebied langs de Noordzeekust, nl. met een opstelling van de koeien met de koppen naar de wand. Zolang de mest niet gebruikt werd voor de bemesting van het bouwland, kon men geen behoefte gevoelen aan een potstal, maar volstaan met een mestgroep achter de koeien langs. De nieuwe landbouwbedrijven van de Franken, waarop het land wel bemest werd, maakten potstallen noodzakelijk en daarmee een omgekeerde opstelling van de koeien, met de koppen naar het middenpad. De koeien werden dan niet langer vastgemaakt aan de palen van de buitenwand, maar er moesten langs het middenpad expressellijk „stalpalen”, *repels* voor worden aangebracht. Zo gezien is de *repel* een belangrijk cultuurwoord waarin we de frankisering zeer direct kunnen volgen. Dat de zogenaamde „Sassische” boer-

derij inderdaad een produkt van de frankisering zou zijn, moge voor sommigen een moeilijk te verwerken gedachte zijn, het ligt echter voor de hand dat wanneer het dialect niet langer Sassisch mag heten en de boeren niet langer Sassen, ook het boerenhuis zijn romantische Sassische herkomst vroeg of laat moest opgeven. Men bedenke dat het, eerst sedert de 14de eeuw gedocumenteerde, „losse huis” volstrekt geen primitief bouwsel is, maar een reeds hoog ontwikkelde landbouwtechniek veronderstelt. De oostelijke grens van het *repel*-gebied is zeer verwant aan die van het *enk*- en het *klever*-gebied, alleen heeft *repel* ook nog heel Salland en zelfs het noordwesten van Twente erbij veroverd (blijkbaar langs de IJsel-Vecht-weg). De westelijke grens van *repel* loopt wat oostelijker dan die van *enk* en *klever*, namelijk ongeveer volgens een lijn Spakenburg—Den Bosch. Een frankisering van nog beperkter omvang dan *enk*, *klever* en *repel* vertoont de kaart van het ontwijfelbaar Frankische woord *maal* (vrouwelijk kalf). Dit is ook langs de IJselweg opgedrongen, maar niet veel verder gekomen dan Zutfen. Dat ten zuiden van de Oude IJsel de zuidelijke, Frankische vormen talrijk worden, is vanouds bekend. Men heeft bij de Oude IJsel zelfs een oude „stamgrens” tussen Sassen en Franken willen zoeken. De waarheid is echter veeleer dat de oude Oude IJsel een eerste etappe betekent in de frankiseringsbeweging, waarvan Groningen de laatste etappe kan heten.

Op de historische achtergrond van de vierde taallaag, die te danken is aan een op de frankisering volgende beweging uit het oosten, heeft Slicher van Bath helaas nog geen nieuw licht laten vallen. Het gaat hier om een Westfaalse invloed, waarschijnlijk te dateren in de 12de tot 16de eeuw, die zich heeft uitgestrekt over Drente, behalve de noordpunt, Overijssel, behalve de kop, de Achterhoek van Gelderland en de oostelijke Veluwezoom. De Vecht en de zijriviertjes van de IJsel moeten wel de belangrijkste wegen van deze westfalisering zijn geweest, maar zolang de historicus niet uit zijn bronnen deze beweging heeft gereconstrueerd, kan de taalkundige er alleen maar over fantaseren. Dàt die westfalisering er geweest is, kan de taalkundige echter wel met

zijn gegevens bewijzen. Het belangrijkste getuigenis wordt geleverd door de isoglosse van de eenheidsuitgang *-t* in het meervoud van het praesens (*wij hebt* tegenover *wij hebben*). Deze isoglosse, die zowel de westelijke Veluwe als het Kamper-eiland en de kop van Overijssel buitensluit en dus nergens het IJselmeer raakt, vormt een grote boog op de oostelijke staatsgrens, van de Oude IJsel naar Westerwolde. Het is evident dat de krachten die deze lijn bepaald hebben van het oosten zijn uitgegaan. De eenheidspluralis op *-t* heeft een vernieuwing betekend in de oostelijke provincies, want tevoren hebben zij zeer waarschijnlijk een eenheidspluralis op *-en* gekend, zoals Groningen, Noord-Drente, Noordwest-Overijssel, de westelijke Veluwe, het Gooi en het bovenijse Noord-Holland nog heden ten dage kennen (zie kaartje 26 in mijn *Hollandse Dialektstudies*). Er zijn ook Westfaalse eigenaardigheden opgedrongen die later weer grotendeels verdwenen zijn. Eenmaal heeft waarschijnlijk heel Twente even Westfaals gesproken als Friezenveen, maar alleen deze geïsoleerde veenkolonie heeft als een relictgebied de oostelijke eigenaardigheden bewaard. Dit Friezenveen geeft misschien ook nog een zeker houvast aan de datering van de vierde taallaag: de westfalisering heeft de taal van de Fries-Hollandse kolonisten, die zich vermoedelijk in de 13de eeuw hier kwamen vestigen, geheel en al kunnen omvormen, zodat er niets Fries of Hollands in is overgebleven; hieruit volgt dat de oostelijke taalbeweging in de 13de eeuw of later op volle kracht is geweest. In mijn opstel in *Overijssel, Jaarboek voor Cultuur en Historie* 1947, heb ik als andere voorbeelden van de Westfaalse invloed nog de woorden *sterke* (jonge koe), *arend* (doffer), *kwenne* (kwee) en *zomp* (varkenstrog) genoemd. Het verbreidingsgebied van *zomp* is vrijwel even groot als dat van de eenheidspluralis op *-t* (zie *Taalatlas* 1, 11), bij de andere woorden is het wat kleiner, maar hun westgrens vertoont een soortgelijke boogvorm. Behalve in westelijke richting over de provincies Overijssel en Gelderland, is er van het Munsterland ook nog een belangrijke invloed uitgegaan in noordelijke richting, langs de Eems, tot in Westerwolde, Groningen en Oostfriesland. Het Gronings is zo Westfaals

gekleurd, dat men het Friezenveens wel eens uit het Gronings heeft willen verklaren. Ten onrechte natuurlijk, want Groningen en Friezenveen hebben hun eigenaardigheden te danken aan dezelfde Westfaalse invloed, die zich zowel in westelijke als in noordelijke richting heeft doen gelden. Of de noordelijk gerichte invloed in dezelfde tijd te dateren is als de westelijk gerichte, is intussen nog niet duidelijk. Borchling, die de Westfaalse invloed in Oostfriesland in het bijzonder bestudeerd heeft (*Jahrb. d. Ver. f. niederd. Sprachf.* 54, 122), veronderstelt dat de westfalisering van de taal daar tussen ongeveer 1450 en 1550 heeft plaatsgevonden. Voor Groningen kan men wellicht dezelfde tijd aannemen, maar voor onze oostelijke provincies is men, hoe weinig houvast men ook heeft, eer geneigd tot een wat vroegere datering. Deze Munsterlandse expansie zij met nadruk in de aandacht der historici aanbevolen.

Over de vijfde taallaag zal ik maar weinig zeggen. De historische achtergrond van de Hollandse expansie is volkomen duidelijk, maar juist doordat het verschijnsel veelal jongere cultuurwoorden betreft, tekent het beeld van de expansie zich op de taalkaarten die tot dusverre gepubliceerd zijn maar zelden duidelijk af. De cartograaf pleegt immers, en naar het mij voorkomt volkomen terecht, een voorkeur te hebben voor oudere cultuurwoorden, inzonderheid „boerenwoorden”, omdat daar voor de taalkaart veel meer „in zit”. Dit brengt echter mee dat de jongste fase van de taalgeschiedenis in expansiologisch opzicht het slechtst te beschrijven is. Een mooi voorbeeld van Hollandse expansie in de oostelijke provincies — waar Kloeke mijn aandacht op vestigde — biedt de onlangs gepubliceerde kaart van *paars* (*Taalatlas* 4, 14). In Utrecht, Gelderland (behalve de Achterhoek), westelijk Overijssel en Zuidwest-Drente, ja verspreid tot in Groningen toe, vindt men *paars*, d.w.z. de dialectische aangepaste vorm van het Hollandse *paars*, in plaats van het *peers*, dat men in al deze streken verwachten zou. Met dit ene duidelijke voorbeeld moge ik hier volstaan.